

Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917-1920 рр.

29 квітня 1918 р. у двох місяцях Києва відбулися події, які увійшли в історію українського державотворення. Між собою вони тісно пов'язувалися, хоч і заперечували одна одну.

У приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській засідав вузький склад Центральної Ради — Мала Рада. Майже без обговорення була прийнята Конституція УНР. За спогадами (протокольний запис заключної частини засідання не оформлявся) голову Центральної Ради М.Грушевського проголосили президентом УНР. В Основному Законі посади президента не передбачалося, однак ніхто не звернув на це уваги.

У найбільшому в місті приміщенні цирку П.Крутикова на вул. Миколаївській (тепер — вул. архітектора В.Городельського) проходив Український хліборобський конгрес. Коли в ложі з'явився генерал Скоропадський, у залі пролунали вигуки «Хай живе гетьман!» Після цього головуючий запросив генерала у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. Так народилася Українська Держава гетьмана П.Скоропадського. За один день Україна дістала президента — на кілька годин, і гетьмана — на 26 тижнів.

Ми відзначаємо, хоч і не з державним розмахом, як в радянські часи, 80-річні ювілеї подій національної революції. Було б дивно, мабуть, якби з однаковим ентузіазмом ми згадували і перший, і останній день Центральної Ради. Останній її день і є першим днем правління гетьмана П.Скоропадського. Доводиться обирати: хто висловлює співчуття демократичним традиціям УНР, а хто віддає перевагу гетьманському способу правління.

Як же на оцінку подій 80-річної давнини впливають наші власні позиції — світоглядні і політичні? Такий вплив не сприяє об'єктивній оцінці минулого. До того, що давно стало історією, треба підходити об'єктивно, без викликанних сучасним життям емоцій.

Історію Центральної Ради ми вже знаємо у деталях: є ґрунтовні збірники архівних документів, наукові монографії і статті про події першого року революції. Навіть у політично заангажованих дослідженнях радянської доби систематизовано великий фактичний матеріал.

Навпаки, історію держави гетьмана П.Скоропадського ще не написано. Нема жодного документального збірника, хоч в архівах є десятки фондів, які досить повно відбивають піврічне існування Української Держави 1918 р. Крім монографії Д.Дорошенка, нема фундаментальних досліджень з цієї теми українською мовою¹. Цінність названої монографії обмежена, бо автор очолював МЗС Української Держави і не міг свідчити об'єктивно. В радянській історіографії гетьманська держава навіть не згадувалася, все зводилося тільки до висвітлення однієї теми — партизансько-підпільної боротьби з австро-німецькими окупантами. Треба визнати, однак, що в Москві та Києві в 30-х рр. з'явилися добре упорядковані збірники архівних документів про окупаційний режим в Україні². Це — передрук німецьких і австро-угорських документів, з аналізу яких випливає багато важливих висновків щодо взаємовідносин окупаційних властей і гетьманського уряду, ступеня залежності останнього від німецького командування, політики П.Скоропадського в різних сферах суспільного життя. Якщо можна говорити про політику, то це означає, що гетьманський уряд мав певний ступінь незалежності від держав, з якими Україна уклала Брестський мир.

Завдяки сприянню Олени Скоропадської-Отт в Україні побачили світ «Спогади» П.Скоропадського³. У цій книзі вміщено аналітичну передмову Я.Пеленського, яка має характер самостійного наукового дослідження. Лаконічно, але ґрунтовно Я.Пеленський зупиняється на багатьох дискусійних проблемах, висловлюючи власну точку зору. Проте висновки вченого, як і всіх його попередників, не обґрунтовані архівним матеріалом. Я.Пеленський ґрунтує їх твердженнями самого гетьмана, спогади якого суб'єктивні, як і будь-які інші мемуари.

Пострадянська історична література про добу гетьмана П.Скоропадського майже вичерпується монографією Ю.Павленка і Ю.Храмова⁴ та посібником О.Л.Копиленка і М.Л.Копиленко, які побудовані на обмеженому фактичному матеріалі, без використання неопублікованих першоджерел. Щоправда, в останні роки історію Української Держави починають інтенсивно досліджувати молоді вчені. В їх дисертаціях вперше піднято великий масив архівних фондів, які раніше були недоступні для дослідників. Як і має бути за правилами ВАК України, основні висновки авторів публікуються, але здебільшого у раритетних виданнях. Лише з великою натяжкою можна вважати, що вони введені у науковий обіг.

Недослідженість цієї проблематики сприяє появі нових міфів, які у невластивому світлі окреслюють місце держави останнього гетьмана в історії українського державотворення. Вони або романтизують дії гетьмана, або, навпаки, дегероїзують що непересічну людину. А в буденній свідомості події 1918 р. ототожнюються з фактологією талановитого п'єси М.Булгакова «Дні Турбіних». Телевізійну інтерпретацію цієї п'єси з шілим сузір'ям яскравих виконавців бачили мільйони людей. Багато достовірних деталей булгаковської п'єси «прашують» на авторську концепцію — білогвардійську в своїй основі, тобто глибоко ворожу українському національно-визвольному руху. Не випадково колишній наркомнац, а потім генсек Сталін високо цінував п'єсу, в якій на фоні протистояння двох «відживаючих» сил ненав'язливо, але невідворотно виринає третя сила — бронепоезд під червоним прапором.

Серед проблем короткої історії Української Держави виділяються декілька основних. Найголовнішим є, мабуть, питання: чи слід розглядати гетьмана П.Скоропадського як маріонетку німецького кайзера?

Ясно, що Німеччина була в Україні окупаційною силою. Окупанти прагнули вивезти якомога більше продовольства і сільськогосподарської сировини для своєї знемагаючої у війні економіки. Але вони розплачувалися за вивезене, чим могли. Коли не могли, визнавали свій борг: Борги Німеччині Україні були списані тільки за Рапалльського угодою, укладеною радянським урядом Х.Раковського з урядом Веймарської республіки у 1922 р. У ситуації, яка склалася в 1918 р., ніхто в Берліні не думав, що їм робити з Україною на майбутнє. Зі Скоропадським окупанти поводитися як з союзником, а не найманцем.

Проте у формуванні саме такого ставлення з боку німецької адміністрації особливих заслуг П.Скоропадського не було. Пріоритети і цілі Німеччини щодо України зафіксовані у Брестському мирному договорі, укладеному з урядом Центральної Ради. Судячи з документів, вперше опублікованих у збірнику «Крах германської окупації на Україні» (М., 1936), перед німецькою адміністрацією в кінці березня — на початку квітня 1918 р. стояла дилема: або перетворити Україну в офіційно окуповану територію, подібно до Бельгії чи Польщі, або впливати на події в ній опосередковано, через місцевий національний уряд. Співробітництво з соціалістами Центральної Ради для німецької військової адміністрації виявилось неможливим. Тільки тому її ключові особи почали схилитися до рішення про перетворення України в генерал-губернаторство, безпосередньо підпорядковане Берліну. Такий варіант від початку розглядався як крок, небажаний політично, не вигідний і незручний у військовому відношенні. Коли з'явилась можливість спертися на генерала П.Скоропадського, німецька адміністрація постаралася її використати.

Ототожнювати кайзерівську окупацію з гітлерівською не можна в жодному разі. Умови 1918 і 1941-1942 рр. були різні з багатьох причин. Чи не найбільше значення мала фаза війни, в якій перебувала окупаційна держава: програшна у першому випадку та виграшна у другому.

Чи впливає звідси, що гетьман був вільний у своїх діях? Відповідь дає порівняння культурних і військових аспектів його діяльності. За пірроку П.Скоропадський зробив дуже багато в галузі культури: півтори сотні українських гімназій, перші українські університети, заснування Академії наук, Національного архіву, Українського національного театру тощо. Німці тут не перешкождали.

До організації національної армії гетьман підійшов так само ґрунтовно. Планувалося створити вісім армійських корпусів, гвардію, танкові частини, ескадрильї — все на найвищому технічному рівні. Проте реально зроблено було дуже мало, головним чином — через опозицію німецького командування. Окупантам було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» їх військ, а не утворювала власні збройні сили. Як згадував А.Денікін, «німці всіляко протидіяли організації української армії, вважаючи її небезпечною для себе».

На які соціальні сили гетьман робив ставку? Відповідаючи на це питання, історики здебільшого вказують на утворені у травні 1918 р. Союз промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (ПРОТОФІС).

У своєму універсалі від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський заявив, що приватна власність є фундаментом культури і цивілізації. Виходячи з цього, він скасував революційні закони Тимчасового уряду Росії і Центральної Ради, які суперечили праву приватної власності¹. Не дивно, що гетьман здобув політичну підтримку великих власників. Ці сили мали яскраво виражену проросійську орієнтацію, але вони пробачили гетьману спроби будувати незалежну Українську Державу. Соціальна програма гетьмана важила для них більше, ніж національна.

Однак для самого П.Скоропадського особливу вагу мала підтримка головної соціальної сили у будованій ним державі — українського селянства. Історики не беруть до уваги того, що гетьман збирався взагалі ліквідувати поміщиків як соціально-економічну верству, хоч цивілізованими, а не більшовицькими засобами. 8 червня 1918 р. було схвалено аграрний закон, за яким приватне землевладіння обмежувалося 25 десятинами на одну особу. Державному земельному банку надавалося необмежене право придбання земель з метою продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їх землекористування не вище означеної законом межі².

Відомо, що В. Винниченко ставився до гетьмана вкрай упереджено і в своїх надзвичайно суб'єктивних мемуарах вважав його «підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією». Тим переконливішим є таке судження цього непересічного політика, сформульоване на цій же сторінці: П.Скоропадський щиро хотів забезпечити собі симпатії з боку класу дрібних, а не великих земельних власників³. Наявний фактичний матеріал підтверджує цей висновок, зроблений по гарячих слідах подій.

Трагедія гетьмана полягала в тому, що його державотворча програма виявилася несумісною з політикою Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Кайзерівська Німеччина мала особливі претензії якраз до тієї соціальної сили, на яку бажав спертися гетьман — заможних селян. Не бажачи за безцінь продавати хліб і сільськогосподарську сировину гетьманській адміністрації, яка мала відповідні зобов'язання за умовами Брестського мирного договору, селянство піднялося на боротьбу. Особливе роздратування у селян викликало повернення поміщиків у свої маєтки. Пролетарізовані й заможні селяни майже однаковою мірою вже вважали поміщицьку власність своєю. В результаті гетьман позбувся будь-якої соціальної опори в українському суспільстві.

Своїм універсалом від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський зосередив в своїх руках виконавську, законодавчу і судову владу. Чи означає це диктатуру?

Гетьманат був спробою спертися на історичну традицію, до якої вдалися певні політичні сили, оскільки їх висуванець походив з гетьманського роду. Говорити про становлення необмеженої (в умовах світової війни) або конституційної (гетьман обіцяв у майбутньому скликати парламент) монархії не доводиться. Реальна влада і до, і після проголошення гетьманату знаходилася в руках командування північній австро-німецької окупаційної армії. Воно давало гетьману можливість діяти там і тоді, де і коли вважало це за потрібне.

Як розцінювати відому заяву гетьмана у листопаді 1918 р. про бажання вступити у федеративний союз з білогвардійською Росією?

Треба брати до уваги весь доробок правління гетьмана, а не окремо взятую політичну заяву, зроблену вже тоді, коли влада вислизала з його рук. П.Скоропадський входив до імперської політичної еліти, не володів українською мовою (вивчив її вже в еміграції), мав монархічні переконання. І ось раптово він опинився гетьманом формально самостійної держави. У ситуації, що виникла, Скоропадський прагнув перетворити формальну незалежність у справжню, відстоював інтереси України у спілкуванні з іншими державами, намагався розв'язати проблему Холмщини і Підляшся, бессарабське і кримське питання, проблеми Донбасу і Кубані. Завдяки такій політиці він став зрадником в очах білогвардійського генералітету, але не здобув підтримки українських політичних партій.

Чи була реакційною соціальною політика П.Скоропадського? Він викликає співчуття: прагнув розв'язати соціальні проблеми засобами реформи, а не революції, оголосив гетьманську владу гарантом порядку і законності.

Все це звучить в теорії красиво. А на практиці повернення поміщиків в села і власників — на заводи і фабрики призводило до найгостріших конфліктів, які придушувалися військовою силою, у тому числі — окупаційними військами. За зброю взялися десятки тисяч селян — демобілізованих солдатів царської армії. Почали страйкувати робітники. В Україні розгорілася соціальна війна, переплетена з війною проти окупантів. У такій ситуації не можна було думати про реформи.

Державотворчий процес в сучасній Україні проходить з величезними труднощами. Перешкоди на шляху утвердження України як незалежної і сильної держави багато в чому такі самі, як і в часи Павла Скоропадського: нездатність української політичної еліти знайти спільну мову, її невміння або небажання полегшити життя народу реформами. Проте тепер у світовому співробітництві є немало щирих прихильників української незалежності. Можна сказати навіть більше: відверті противники незалежної України не наважуються, як правило, оприлюднювати свою позицію.

Кожне покоління повинне спиратися на здобутки та досвід попередніх поколінь. Досвід Української Держави 1918 р. теж має бути осмислений нами як інтегральний елемент вітчизняної історії ХХ ст. Він дає багато інформації для роздумів.

¹ Дорошенко Д. Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. (Перевидано: Нью-Йорк, 1954).

² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1937.

³ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. (Передмова Я.Пеленського передрукована в журн. «Історія в школах України», 1997, № 4, с. 42-52).

⁴ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.

⁵ Копиленко О.Х., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. — К., 1997.

⁶ Революция на Украине. По мемуарам белых. — М., Л., 1930. — С.146.

⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т.2. — Мюнхен, 1983. — С.385.

⁸ Павленко Ю., Храмов Ю. Назв. праця. — С.132.

⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. — Київ-Відень, 1920. — С.26. Репринт, 1990 р.

Павло Сохань

Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності

Сучасне становище в сфері розбудови і утвердження української незалежної держави вимагає надзвичайно уважного ставлення до вивчення й урахування вітчизняного досвіду і уроків державотворення у минулому.

Наші сучасні державотворці і всі причетні до цього фахівці, як правило, більше говорять і звертають увагу на досвід того, що робилось і робиться, за улюбленою фразою, «в усіх цивілізованих країнах», що, звичайно, теж треба вивчати і враховувати. Але ж треба «не цуратися і свого досвіду», і не тільки не цуратися, а й насамперед саме його треба уважно вивчати і використовувати — як позитивний досвід, так і повчальні уроки. Адже кожен народ має свої специфічні традиції і певні риси менталітету, що формувалися на фундаменті перш за все вітчизняного багатовікового історичного розвитку.

Український народ за свою тисячолітню історію, на жаль, мав не так багато можливостей безпосереднього здійснення розбудови своєї незалежної держави. Але протягом тисячоліть він по-справжньому вистраждав право на неї, виплекав ідею незалежності у думках, мріях і в конкретній боротьбі, з її успіхами і прорахунками, досвід якої становить міцний фундамент розбудови нашої незалежної держави.

У цьому плані поряд з досвідом і уроками боротьби за українську державу періодів Богдана Хмельницького і його послідовників XVII-XVIII ст., епохи національних змагань XIX-XX ст. і особливо безпосередньої боротьби за незалежну Україну у 1917-1920 рр., безперечний інтерес становить період гетьманату Павла Скоропадського. Він був короткотривалим, всього семимісячним, але досить насиченим конкретним досвідом і повчальними уроками боротьби за українську державність у важких умовах тих часів. На жаль, цей досвід і повчальні уроки в наступні роки з різних причин спотворювались або ж були й зовсім забуті. Лише в останні роки привернуто увагу до цього періоду в нашій історії. В літературі, переважно виданій українською діаспорою, існують протилежні погляди в оцінці цього періоду. Одні фокусують свою увагу на звинуваченні гетьмана П.Скоропадського у прихильності до Росії або ж до Німеччини.